

УДК 94(477) + 364.2(091)

Стремецька В.О., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи МДГУ ім. Петра Могили. Має понад 20 наукових публікацій. Коло наукових інтересів – Україна у 20-30-ті роки ХХ ст.

Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини)

Автор статті робить спробу проаналізувати методи ліквідації дитячої безпритульності у 20-30-х рр. ХХ ст. та їх ефективність. Змальовані позитивні та негативні сторони цього процесу. Досліджується та порівнюється роль державних і громадських організацій у цьому процесі.

The author of the article makes an attempt to analyze methods of liquidation of children homeless in 1920-1930's and their effectiveness. Positive and negative sides of the process are described. The role of government and social organizations is investigated and compared.

Дитяча безпритульність та бездоглядність, на жаль, – явище, притаманне нашому суспільству, як і будь-якому перехідному суспільству взагалі. Кожен бачив підлітків, які вештаються по базарах, магазинах, забігайлівках, просять гроші, миють машини тощо. Становище дітей в дитячих будинках бажає кращого. Багато що сьогодні робиться, у тому числі соціальними службами, однак проблема залишається відкритою. Тому вважаємо за необхідне розглянути історичний досвід вирішення цього питання, а саме в 1920-30-ті роки як найбільш важкі часи в історії нашої країни.

Тривалий час в історіографії існувала думка, що радянські часи були періодом добробуту усіх громадян, зокрема дітей. Лише останнім часом з'явилося кілька публікацій, які примушують сумніватися в ідеальності тодішньої системи

соціального забезпечення [1]. Ставиться під сумнів також ефективність роботи радянських органів щодо вирішення проблем дитинства. Зокрема, О.Рожков стверджує, що безпритульність не тільки не була подолана протягом 1920-1930-х років, а всі роки соціалізму проходили під її знаменом [2]. Отже, нашою метою є намагання об'єктивно висвітлити позитивні та негативні моменти процесу ліквідації безпритульності в 1920-30-ті роки, методи, за допомогою яких вона здійснювалася.

Дитяча безпритульність того часу була результатом імперіалістичної та громадянської війн, епідемій, голоду початку 1920-х років, який залишив сиротами багатьох дітей, а також економічна політика радянської влади, яка розорила мільйони селянських сімей. Крім того, причинами дитячої безпритульності було недоско-

нале шлюбне законодавство, безробіття, особливо жіноче. У 1923 р. в Україні нараховувалося щонайменш 50000 “дітей вулиці” (вважаємо цю цифру дещо заниженою, оскільки лише в Донбасі їх було більше 40000 [3]. Вони вешталися по вулицях, базарах, ночували в підвалах зруйнованих будинків, у бочках, котлах для варіння смоли, помийних ямах. Їх заняття були типовими для всіх регіонів: вони просили милостиню, крали, торгували вкраденим, грали в азартні ігри. Вони перебували, як правило, в оточенні дорослих крадіїв, проституток, іншого кримінального елементу.

Ліквідацію безпритульності було оголошено першочерговим завданням радянської держави. Зокрема, було засновано Раду захисту дітей під керівництвом О.Луначарського, прийнято декрет про безкоштовне годування дітей, відміну тілесних покарань, судів та ув'язнень для малолітніх тощо. У лютому 1921 р. вийшов Декрет ЦВК про створення Комісії з покращання життя дітей. Однак у той же час влада відмовилася від вітчизняних та іноземних благодійних установ та організацій, хоча власних коштів їй не вистачало. Перші було ліквідовано ще у 1917 р., другі – протягом 1923 р.

Визначити кількість безпритульних дітей, зокрема на Миколаїщині, було досить складно через їх спосіб життя: ці діти часто “гастролювали”, тобто переїжджали з міста в місто. Особливо популярними були південні міста: Одеса, Миколаїв, Херсон. Тому “дітей вулиці” рахували шляхом реєстрації “засідників” базарів, підваль, тобто цифра могла бути лише приблизною. У першій половині 1920-х років вона коливалася у межах 500. Так, у 1923-24 рр. у Миколаєві було зареєстровано 590 безпритульних дітей [4], на 1 жовтня 1924 р. – 541 дитина [5]. Вже тоді робилися спроби їх класифікації: їх розрізняли за соціальним станом, місцем походження, віком, статтю. Більшість безпритульних дітей були хлопчиками віком 8-14 років, мешканцями Миколаєва. Як правило, більшість з них були хворі, особливо шкіряними хворобами. Під час одного з підборів безпритульних знайшли кульгавого на костилях, який ледве перевувався [6]. В одному з номерів газети “Красний Николаев” запропоновано розрізняти й такі категорії “дітей вулиці”: 1) ті, які приїхали з інших місцевостей та осіли в Миколаєві; 2) такі, які мали батьків, однак звикли до вуличного життя (бездоглядні. – В.С.); 3) втікачі з дитячих будинків; 4) тзв. “гастролери”, тобто ті, які постійно змінювали місце перебування [7].

Крім того, в дитячих будинках Миколаївської округи влітку 1923 р. нараховувалося 5200 дітей [8], серед них більше 75% становили діти робітників. Треба зауважити, що дитячі будинки на той час мали величезні проблеми матеріального характеру, не вистачало помешкань, одягу, взуття, їжі. Так, за даними на жовтень 1923 р., у дитбудинках соцвиху діти були забезпечені верхнім одягом на 25%, білизною – на 20%, взуттям – на 22%, постільними речами – на 40%. Ремонт цих установ був здійснений на 75%, засклити їх передбачалося лише на 50% [9] (і це перед початком зими! – В.С.). Зрозуміло, чому “діти вулиці” намагалися будь-якими засобами не потрапити туди, а мешканці дитбудинків – втекти звідти.

Стан дитячих будинків тісно пов’язаний з проблемою персоналу. Так, будинок “Червоне сонечко”, де утримувалося 2000 дітей від грудного віку до 4 років (його контингент поповнювався переважно за рахунок підкідьків), обслуговувався персоналом в 40 чоловік [10] (якщо відкинути завідувача, прибиральницю, куховарку, інший обслуговуючий персонал, то на одну працівницю припадало більше 50 маленьких дітей – кожна маті погодиться, що нереально доглядати таку кількість одній людині. – В.С.). Про кваліфікованість персоналу годі й говорити. Так, штати дитячих установ, які належали органам охорони материнства й дитинства, складалися на 75% з робітниць-висуванок, які не мали ніякого досвіду й знань, потрібних для роботи з дітьми-сиротами [11]. Через це страждала виховна робота, без якої, як справедливо зауважувалося в документах, “навіть близькучий матеріальний стан не буде мати мети” [12]. Те ж стосувалося і членів осередків “друзів дітей”. Їх кількість постійно збільшувалася за рахунок якості, причому брався до уваги не досвід педагогічної роботи, а партійність: згідно з даними на 1 грудня 1928 р. кількість партійних “друзів дітей” становила 36,3% від усіх членів товариства (без комсомольців та пionerів) [13]. Крім того, штати постійно скорочувалися, а самі будинки об’єднували з метою економії коштів, а це ще більше погіршувало становище дітей.

Таким чином, об’єктами допомоги стали як безпосередньо безпритульні та бездоглядні, так і діти, які утримувалися в дитячих будинках.

Суб’єктів допомоги було два: держава і громадськість. Питанням ліквідації дитячої безпритульності займалися органи наркоматів освіти, здоров’я (до нього відносилися органи охоро-

ни материнства й дитинства), праці, юстиції. У 1923 р. була створена Центральна комісія допомоги дітям (ЦКДД) та її органи на місцях (окружні, районні комісії допомоги дітям (у ті роки ці комісії мали назву "допдит"). Однак вже в першій половині 1920-х років ставало зрозумілим, що державних коштів дуже мало для вирішення проблеми. Постало питання про залучення широкого кола громадськості до проблем безпритульного дитинства. Тому вже навесні 1924 р. почали створюватися громадські організації, метою яких була допомога дітям. Одним з наймасовіших і популярних стало товариство "Друзі дітей". У червні 1924 р. в Миколаєві вже було 42 осередки "друзів дітей" із загальною кількістю членів 4000 чол. [14]. Значну роль у напрямку допомоги нужденним дітям відіграло також товариство "Червоний Хрест", яке утримувало за свій рахунок частину дитячих установ, лікарень, аптек, організовувало харчування дітей в голодні й неврожайні роки. До серпня 1923 р. допомогу населенню і дітям зокрема надавали міжнародні організації: Всесвітня єврейська організація, місія Нансена, АРА, "Джойнт" та ін.

Важливим є питання про фінансування заходів по ліквідації безпритульності. Дотації центру поступово зменшувалися, а зрештою зовсім припинилися. Допдит було переведено на місцевий бюджет, однак і його було замало. Основними джерелами фінансування були промислові та торговельні підприємства, які відкривалися органами допдиту та "друзями дітей". Іншими засобами відшукування грошей були різноманітні громадські акції. Щороку восени (жовтень-листопад) проводилися т.зв. "місячники з ліквідації дитячої безпритульності" як у всеукраїнському масштабі, так і на місцях. Вони були спрямовані на збирання грошей шляхом продажу різних речей: календарів, портретів партійних та державних діячів, значків, листівок тощо. Під час цих "місячників" виручка від концертів, вистав, вечорів також йшла до фонду з ліквідації безпритульності. Нараховувалися відсотки на трамвайні квитки. Організовувалися і всеукраїнські лотереї: книжкові, срібних речей тощо. Допдит мав право виготовляти таблички з номе-рами для будинків та організацій, вуличні ліхтарі тощо. Організовувалися суботники, недільники, не нахтували навіть збиранням скляних пляшок та засобом, який мав назву "кухлевий збір": комсомольці ходили по вулицях з кухлем і зби-

рали в неї гроші від громадян (нам, наприклад, це дуже нагадує подання милостині). Практикувалося також самообкладання громадян, які жили нетрудовими доходами (напр., здавали в оренду квартиру, утримували ресторани тощо); метод т.зв. "викликів", коли людина на зборах вносила певну суму на користь безпритульних, потім викликала наступну внести таку ж суму. 1 травня проводився "День Червоної квітки", коли кожен повинен був купити штучну червону квітку, які спеціально виготовлялися в Одесі і коштували 1 карбованець за штуку. Від такого "дня" у 1923 р. виручка складала, наприклад, 12800 крб. [15], місячник допомоги безпритульним у 1926 р. дав 6000 крб. [16]. Іноді ініціатором збирання грошей виступала редакція газети "Красний Николаев". Звідси бачимо, що фінансувалися заходи по ліквідації дитячої безпритульності, особливо з другої половини 1920-х років, в основному за рахунок громадськості, державі ж належали переважно організаційні функції.

Методи ліквідації безпритульності вважаємо доцільним поділити на 2 напрямки: 1) превентивні або запобіжні заходи; 2) боротьба з наявними безпритульними. До превентивних заходів слід віднести індивідуальну (одягом, харчами) допомогу сиротам, нагівсиротам; організація харчування (столові, чайні) під час недородів; відкриття ясел, дитячих майданчиків, де б діти могли організовано проводити час, особливо під час літніх польових робіт; влаштування підлітків на підприємства; сприяння максимальному охопленню дітей школою (особливо у кінці 1920-х – у 1930-ті роки, причому наголос робився на дітей бідності), вступу до піонерських загонів; шефство над дитячими будинками (виражалося в матеріальній допомозі, в організації різноманітних майстерень, клубів, гуртків), що покращувало стан дитбудинку та зменшувало бажання втекти з нього; агітаційна робота серед населення, особливо серед жінок, піонерів, та інші. Популярними у той час були гасла типу: "Жінки, ваш обов'язок – взяти активну участь у боротьбі з безпритульністю" чи "Жінка-мати, згадай про безпритульних дітей", "Піонер, твій обов'язок – допомогти безпритульному покинуті вулиці та стати у ланку піонерів" [17]. До другого напрямку відносимо підбір з вулиць безпритульних дітей та розміщення їх у спеціальні заклади. Це відбувалося таким чином: кілька груп "друзів дітей" одночасно виходили в різних частинах міста і забирали безпритульних дітей та підліт-

ків. Деякі з останніх йшли добровільно, інші після бесіди, однак були й такі, хто намагався ховатися, тікати, тоді до них вживали брутальних методів – “витягали за ноги з їхніх схованок” [18]. Тих, кого “підібрали”, відправляли спочатку до колектора (реформаторіума, ізолятора) чи лікарні, а потім до дитбудинку або колонії для переростків. До цього напрямку віднесено також реевакуацію на батьківщину (до інших міст, регіонів), знаходження рідних та відправлення до них, влаштування до селянських родин, родин кустарів, призначення опікунів.

Привертає увагу такий цікавий факт, як створення в Миколаєві Дитячої соціальної інспекції у 1926 р. при окружній раді “друзів дітей”. Вона складалася з 9 представників від осередків “друзів дітей”. Її основною діяльністю було створення жіночих дружин, які організовували чергування на базарах, біля кіно й театрів, на вулицях, особливо Радянській, де скупчувалося найбільше “дітей вулиці”. Вони вивчали побут безпритульних, обходили кубла, проводили там роз’яснювальну роботу. Якщо серед безпритульних виявлялася дитина, яка мала сім’ю, то в цій сім’ї проводилася виховна робота з метою застеження школярів від впливу вулиці [19]. Інспекторів називали також соціальними сестрами й братами (на наш погляд, тут є певна схожість з функціями, які виконують сучасні соціальні працівники та педагоги).

Уся робота з ліквідації безпритульності протягом року поділялася на 2 періоди: літній та осінньо-зимовий. Влітку робота зосереджувалася на організації ясел, дитячих майданчиків, оздоровчій кампанії. Восени, особливо перед початком морозів, робота була найбільш активною: проводилися кампанії по збиранню коштів, відкривалися харчувальні, реформаторіуми для перебування безпритульних в зимовий період.

Про ефективність цієї роботи свідчить поступове зменшення кількості “дітей вулиці”. Так, у 1924-25 рр. їх було зареєстровано в місті 320 [20], на 5 грудня 1925 р. – 200 [21]. Знов збільшилася їх кількість у 1926 р. Близько 380-400 безпритульних було зареєстровано тільки у сільській місцевості, а разом на Миколаївщині – більше 500 [22], що було пов’язано з недородом. У тому ж році було затверджено трирічний план боротьби з безпритульністю, а у квітні 1928 р. видано наказ про її ліквідацію за один-два роки, оскільки безпритульність явно суперечила “зростанню економічного добробуту країни та її

культурного рівня”. Протягом другої половини 1920-х років кількість безпритульних на Миколаївщині коливалася у межах 100-150. Однак плани потрібно було виконувати, і вже 21 грудня 1929 р. на засіданні секретаріату ВУЦВК було заявлено: “Внаслідок проведених ЦКДД та НКО за останні роки заходів дитячу безпритульність як таку майже зовсім ліквідовано. Наявна ж безпритульність має переважно характер рецидиву (втікачі з дитбудинків, колекторів)” [23]. У подальшому дітей вулиці так і називали – “безпритульні-рецидивісти”.

На початку 1930-х років підходи до проблеми безпритульності дещо змінюються. З доповіді О.Полоцького “Нові форми роботи товариства “Друзі дітей” у зв’язку з реконструктивним періодом” (1930 р.) дізнаємося, що безпритульних дітей поділяли на 2 основні категорії: 1) рештки старої безпритульності, до яких відносили занедбаніх підлітків, що вже багато років перебували на вулиці, та втікачів з дитбудинків; 2) нові безпритульні, які складалися головним чином з бездоглядних дітей в родині, через недостатність заходів дошкільного та позашкільного виховання, та авантюристів [24]. У зв’язку з початком процесу масової колективізації товариство “Друзі дітей” зобов’язувалося “передавати надалі дітей на трудове виховання переважно до колективних господарств і переводити дітей, які виховувалися в індивідуальних господарствах, до колгоспів”. І далі: “Треба перевірити і ліквідувати всі випадки передання дітей до куркульських і заможних господарств”. Таким чином, на перший план висувався не добропідібність дитини, а її колективістичне виховання, причому радилося починати його з якнаймолодшого віку [25]. Одним з основних завдань дитбудинку, як і всієї освіти у той час, проголошувалося комуністичне виховання молоді.

Оскільки безпритульність була “майже зовсім ліквідована”, непотрібними стали і комісії допомоги дітям. Їх було ліквідовано у 1931 р., а їх функції передано товариству “Друзі дітей”. Протягом того ж року ліквідовано також торгово-вельні організації, якими володіло товариство, як такі, що “не можуть забезпечити виконання мети товариства”.

Однак, на наш погляд, цей крок виявився поспішним. Вже на початок 1931 р. на Миколаївщині було зареєстровано близько 150 безпритульних [26], а протягом 1932 р. було підібрано з вулиці та влаштовано на роботу 185 безпритуль-

них та бездоглядних. Про кількість “дітей вулиці” у наступні роки ми можемо лише здогадуватися. У доповіді товариства “Друзі дітей” по організаційно-масовій роботі за 1932-33 рік зазначалося, що “у зв’язку зі специфічними умовами минулого року... мережа дитячих будинків була значно розширенна, особливо у Миколаєві, де сконцентрувалася велика кількість безпритульних, особливо за рахунок села. Було організовано 47 бригад (треба зауважити, що в 1920-ті роки обходилися кількома. – В.С.) з активу “друзів дітей” для безпосередньої участі в підборі безпритульних” [27]. Було навіть створено штаб по боротьбі з безпритульністю спільно з наросвітою. Збільшилася і кількість осередків та членів “друзів дітей”. Якщо у 1926 р. на Миколаївщині діяло 75 осередків з 10000 членів [28], то у 1932 р. вже було 227 осередків з 17290 членами [29]. Зрозуміло, що це було пов’язано з розкуркуленням та голодомором, і кількість дітей, які постраждали внаслідок цього, замовчувались. Нова хвиля безпритульних з’явилася в роки “масового терору” кінця 1930-х років. Таким чином, подолати безпритульність протягом досліджуваних років не вдалося.

Підсумуємо результати. У перші роки свого існування радянська влада одним з першочергових завдань проголосила необхідність ліквідації дитячої безпритульності, що було вигравданим з огляду на кількість “дітей вулиці”. Були створені відповідні органи для вирішення проблеми, налагоджене фінансування. В процесі роботи було вироблено ряд доволі ефективних методів щодо ліквідації безпритульності: створення та діяльність громадських організацій допомоги дітям, дитячої соціальної інспекції, мережі інтернатних установ, превентивні заходи щодо запобігання виникнення цього явища, оздоровчі кампанії тощо. Однак в роботі ліквідаторських орга-

Література

1. Ніколаюк Т. Соціальне забезпечення робітників України у 1929-1934 роках // Соціальний захист. – 1999. – № 3. – С. 74-76; Її ж. Функціонування деяких складових системи соціального захисту робітників України у 1934-1938 рр. // Там само. – С. 59-63.
2. Рожков О. Безпритульники // Родина. – 1997. – № 9. – С. 70-76.
3. Красний Николаев. – 1928. – 30 вересня.
4. Отчет Николаевского окружного исполнительного комитета седьмому окружному съезду Советов за 1923-24 гг. – Николаев, 1924. – С. 87.
5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р. 1175, оп. 1, спр. 18, арк. 16.
6. Красный Николаев. – 1926. – 2 листопада.
7. Там само. – 1925. – 20 листопада.
8. Там само. – 1923. – 26 серпня.
9. Там само. – 1923. – 10 жовтня.
10. Там само. – 1923. – 13 листопада.
11. ДАМО, ф. Р. 1175, оп. 1, спр. 18, арк. 24.
12. Там само, арк. 21.
13. Там само, ф. Р. 1285, оп. 1, спр. 63, арк. 2.
14. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 287, арк. 24.
15. Красный Николаев. – 1923. – 16 травня.
16. Там само. – 1926. – 2 листопада.
17. ДАМО, ф. Р. 1285, оп. 1, спр. 1, арк. 21.
18. Красный Николаев. – 1926. – 2 листопада.
19. Там само. – 16 жовтня.
20. Там само. – 11 червня.
21. Там само. – 1925. – 10 грудня.
22. Там само. – 1926. – 11 червня.
23. ДАМО, ф. Р. 1285, оп. 1, спр. 85, арк. 2.
24. Там само, спр. 71, арк. 108.
25. Там само, арк. 109.
26. Там само, ф. Р. 1175, оп. 1, спр. 27, арк. 1.
27. Там само, спр. 39, арк. 8.
28. Там само, ф. П. 1, оп. 1, спр. 287, арк. 31.
29. Там само, ф. Р. 1175, оп. 1, спр. 27, арк. 21.

нів спостерігалися і значні недоліки й труднощі. На наш погляд, помилкою було з самого початку відмовлятися від діяльності та допомоги благодійних та іноземних організацій, які б могли значно полегшити матеріально та кадрово процес боротьби з безпритульністю. Протягом досліджуваних років ліквідаторів цього явища постійно дошкуляла слабка матеріальна база: незадовільне фінансування з центру, необхідність постійно відшуковувати гроші, нестача помешкань для спеціальних установ, недостатнє постачання дитбудинків та, як наслідок, жахливі умови утримання в них дітей. Крім того, ліквідаторський процес постійно супроводжувала проблема кадрів: було дуже мало кваліфікованих працівників, а отже, страждала якість виховної роботи. Сюди ж віднесемо намагання досягти кількості за рахунок якості, що стосується, наприклад, членів осередків “друзів дітей”. Через останні дві причини діти часто тікали з дитячих установ. Однак найбільшими помилками радянських органів вважаємо наступні: класовий підхід у напрямку допомоги (на допомогу могли розраховувати переважно діти робітників), намагання виконати плани будь-якою ціною, приховати розміри безпритульності, особливо на початку 1930-х років. Складається думка, яка підтверджується фактами, що кінцевою метою кампанії з ліквідації безпритульності було не її остаточне знищення, а отримання значної кількості комуністично вихованих кадрів для промисловості, хай навіть за рахунок добробуту дітей.

Наприкінці автор вважає потрібним звернути увагу науковців (істориків, педагогів, соціальних працівників) на необхідність подальшої розробки теми. Висновки з нашої статті потребують детального вивчення, доповнення на прикладах інших регіонів України.

На дійшли до редакції 17.10.2003 р.